

A KIRÁLYNÉ NYAKLÁNCA – A NYAKLÁNC KIJÁRÓNÓJE

Havasréti József nemrég hézagpótló tanulmányt közölt Szerb Antalnak a pénzhez fűződő, igencsak problematikus viszonyáról.¹ Ennek egyik rövidke passzusa – amivel nem tudok teljesen egyetérteni – indított arra, hogy összefoglaljam *A királyné nyakláncával* kapcsolatos gondolataimat, amelyek már régebb óta kikívánkoztak belőlem. Talán azért sem érdektelen szóba hozni ezt a viszonylag ritkán tárgyalt művet, mivel Szerb Antalt sok kritikus a „olvasó író”-ként tartja számon, aki képtelen volt megállni, hogy ne a felkészültségét tolja előtérbe. Pedig hogy Szerb regényeiben vagy „kísérleteiben” az író nem csak akkor jut szóhoz, amikor – Kolozsvári Grandpierre Emil kifejezésével – a tudós „lehunyta a szemét”, arra éppen a *Nyaklánc* lehet a bizonyosság. Szerbnek ezt a könyvét, melyben arra vállalkozott, hogy egy nevezetes lopás történetének keretében, számtalan kitérő, elágazás, exkurzus beiktatásával adjon képet a forradalmat megelőző időszak francia társadalmáról, művészetéről és érzelmi életéről, éppen olyan izgalommal lehet olvasni, mint egy regényt. Ez még akkor is igaz, ha Szerbnek ez az utolsó nagyobb szabású, fikciós műként is értelmezhető eredeti alkotása kicsit szedett-vedettnek hat. Megírásának körülményei félreismerhetetlen nyomot hagytak a könyvön. Egyszerre hiány-mű, szinte idézetgyűjtemény, alig van benne olyasmi, amit másvalaki vagy maga Szerb már ne írt volna meg – esetleg kicsit más formában – korábban; Havasréti József szavaival: Szerb nemcsak a történelmet, de saját magát is „plagizálta” ebben a művében.² Másrészt viszont rettenetesen túlszűfolt könyv is a *Nyaklánc*, van valami „mentés” jellege, nagyon érződik rajta, hogy szerzője még egyszer utoljára szeretett volna mindent megmutatni, amit az irodalomról és a világról gondolt. Ehhez járul még, hogy Szerb mindent igyekezett feltupírozni, csúcsra járatni benne: hogy csak egy dolgot említsek, a könyv tele van „robbanásokkal”, a nyaklánc kétszer is „explodál”, a királyné „kirobban”, stb. Paradox módon éppen ez a szándék, az olvasó kegyeinek keresése menti meg a könyvet attól, hogy pusztán a szerző olvasási furorjának és közlési vágyának a megnyilvánulása legyen: az olvasó a szöveg minden során érzi, hogy Szerb örömét lelte az olvasásban és az írásban, és valami átragad rá ebből a hangulatból.

Havasréti tanulmányából kiderül, hogy Szerb nem nagyon tudott megbarátkozni az értelmiségi foglalkozások beárazásában megmutatkozó társadalmi értékrenddel: zavarta, hogy íróként sokkal rosszabbul lehet keresni, mint számos más, talán kevésbé különleges (de akár ugyanolyan különleges) képességeket igénylő szakmával, olyannyira, hogy néha a pusztán megélhetés is gondot okoz, és időt-energiát vesz el az írói hivatás gyakorlásától; az is bántotta, hogy a közönség általában jobban díjazza az olyan írókat, akiket a szakma kevesebbre tart. Sokat szenvedett a méltánytalanság érzésétől; talán ezért is hozta szóba írásaiban annyiszor, és poentírozta ki az olyan első látásra abszurdnak, irracionálisnak tetsző gazdasági jelenségeket, amilyen például a potlecs. Írásában Havasréti röviden bemutatja, hogyan jelenik meg Szerb regényeiben a pénz, a pénzhez való viszony. Érvelése akkor vá-

¹ Havasréti József: Szerb Antal és a pénz. *Hévíz*, 2020/1. 87–92., 91.

² Havasréti József: *Szerb Antal*. Magvető, Budapest, 2019. 530.

lik igazán érdekessé, amikor rátér Szerb utolsó regényére: „*A királyné nyaklánc*” központi problémája eleve egy roppant léptékű pénzügyi manőver. Itt egyértelműen befektetésről, és annak megtérüléséről van szó, valamint, afféle körítés gyanánt, az elszórt pénzről, a francia udvar esztelen tékozlásáról is. De a pénzt illetően nem csak a szűzsé érdekes, hanem a számadatokon és pénzüsszegeken keresztül érzékeltetett bőség ugyancsak. Csak úgy röpködnek a fontokban és frankokban számolt legkülönfélébb milliók *A királyné nyaklánc* lapjain.” Nagyon nehéz, ha nem lehetetlen, zanzásítva összefoglalni egy olyan, kommentárokkal rendre megszakított, szerteágazó és szövevényes művet, mint a *Nyaklánc*. Ezt mutatja, hogy már az ismertetésben használt kép is kétértelmű, többet mond a hozzá fűzött magyarázatnál: hiszen azok a hatalmas pénzüsszegek, amelyekkel csak úgy dobálóztak a kor előkelő emberei, nem csupán a bőség, a gazdagság jelei, hanem ugyanúgy a devalválódásé, az inflációé, az adósságé, a hiányé is, ami pedig ugyanúgy része a nyaklánc szomorú történetének. Feltűnő, hogy Havasréti, ha nem is nevezi néven, Boehmer, a csúcs-ékszerter megalkotó polgár-ékszerész vállalkozását állítja *A királyné nyaklánc* középpontjába, nem pedig a nyakék eltulajdonítására kiötölt, a francia királyi udvar botránykrónikájában is előkelő helyen szereplő ügyes szélhámossgot. A szükségképp rövid könyvismertetésben tetten érhető tendenciózusságot a magyarázhatja, hogy olyan gondolatmenetbe illeszkedik, amely Szerb, az író és a pénz kapcsolatát elemzi; márpedig – mint Havasréti bemutatja – Szerb polgári írónak tartotta magát, és világosan látta, hogy az irodalmi üzem a középosztályra épül, ennek az életformának az eleme, ezt az életformát élteni, és döntően attól is függ. A könyvben Boehmer az, aki Szerb felfogása szerint „kereskedői szándékkal befektet”. Mint írja: „A másik meglepő mozzanat pedig a rekord, a nagyság álma. [...] de a polgár, a kereskedő, az iparos? még ha vagyont is gyűjtött, azt sem rekordszándékkal gyűjtötte akkoriban, tehát nem azért, hogy neki több legyen, mint másnak. Boehmer viszont nem pusztán úgy akart remeket alkotni, mint ahogy a céhek mesterjelöltjei; nem ipari, hanem kereskedői rekordot akart állítani, ékszerter, amely nem szebb, hanem drágább a többinél. Boehmer a maga módján úttörő és utol is érte az úttörők balsorsa.”

Eszerint Boehmer célja az önmagáért való (halott) vagyon megszerzése lett volna, egyszerűen arra vágyott, hogy több legyen neki, mint másnak, mint bárki másnak – ezt jelzi a „kereskedői” jelző (ha az „ipari” talán nem is a legjobb szó az ellentétére, az örömet, életcélt, az önkifejezés, önkiteljesítés lehetőségét kínáló, a pénzt pusztán eszköznek tekintő emberi tevékenységre). Ám Szerb többet, mást is mond. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a megalomán, túldíszített nyakék nem megrendelésre készült;³ ugyanakkor a rend kedvéért – talán mert kicsit kényszeresen fel akart sorolni minden általa ismert adatot, tényt a könyvében – azt is megemlíti, hogy Boehmerék az ékszerter eredetileg Du Barry grófnak szánták, vagyis rögtön ellentmondásba keveredik önmagával.⁴ Csakhogy XV. Lajos hirtelen meghalt, Du Barry száműzetésbe ment, és Boehmeréknek más vevő után kellett nézniük. „Felkínálták az ékszerter a spanyol udvarnak, de ott megrémültek az áráról. Nemsokára ráeszméltek, hogy csak egy valaki van a világon, akit nyilván a sors is arra szemelt ki, hogy ennek a kincsnek birtokába jusson: ez Marie Antoinette, Franciaország ifjú királynéja.”⁵ Az ifjú királyné nagyon szerette az ékszereket, már korábban is vásárolt Boehmeréktől, az

³ Akkoriban divatos típus-ékszer volt az úgynevezett „riviére”, amely „leömlött a kebelre”, kiemelte a dekoltázst. Különösen népszerű volt félvilági körökben, ld. Simon Schama: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*. Európa, Budapest, 2001. 288. Érzéki és szociológiai vonatkozásaival Szerb jószereivel nem foglalkozik, inkább azt emeli ki, hogy nem elegáns.

⁴ Érdekes egyébként, Szerbben fel sem merül, hogy ennek is szerepe lehetett abban, hogy a királynénak nem kellett; valószínűleg azért sem, mert azt olvasta, korábban már vett Du Barrynak készült ékszerter.

⁵ A regényből származó idézetek a következő kiadásból valók: Szerb Antal: *A királyné nyaklánc*. Bibliotheca, Budapest, 1943.

aranyműveseket azonban már az elgondolkozathatta volna, hogy akkor is kiszedetett belőle két gyémántot, ezeket két saját gyémántjával helyettesítette be, hogy olcsóbb legyen, az összeget pedig részletekben fizette ki... Arra hivatkozva, hogy inkább az amerikai függetlenségi háború megsegítésére kell a pénz – ennek támogatása aztán egyébként minden addiginál mélyebb pénzügyi válságba taszította a francia udvart –, a királyné lemond a felkínált ékszer megvásárlásáról, ami amúgy sem nyerte el a tetszését. Szerb szimbolikus értelmet tulajdonít ennek a gesztusnak, amennyiben a királyné balkezes, mindent elrontó, a végüket járó korszakokra jellemző „öngyilkos” jószívű lemondással segíti végzetes útjára indítani a nyakláncot. A lánc hosszú ideig ott marad az ékszerészek nyakán, akik mindenáron pénzzé akarják tenni, még fizetnének is azért (közvetítőknak), hogy a pénzükhöz jussanak, sőt, Jeanne-nak, akit a királyné kijárónőjének hisznek, később – „megfélemlítve előkelőségétől” – ékszert ajánlanak a közvetítésért (a pénzt tehát alantabbnak érzik az ékszernél).

Az ékszer elkészítése vállalkozás, sőt, „rekordkísérlet” volt, az aranyművesek a világ legnagyobb ékszerével szerettek volna előállni. Ugyanakkor „opus magnum” is, amely titokban, okkult praktikákkal készült: „Évek hosszú és csendes munkájával összevásárolták Európa áruba bocsátott legszebb gyémántjait. A gyémántokat nem foglalták párisias ízlésű keretbe, nem adták el, hogy vagyont szerezzenek és a pénzen olyan földbirtokot vásároljanak, amely nemességgel jár együtt;⁶ a gazdagodó polgárok akkoriban ezt tették, de Boehmerék külön úton jártak. A gyémántokat elzárták üzletükben és amikor már sok gyémánt összegyűlt, hozzáláttak a nagy műhöz.” Kísérletükben ott kísért a hübrisz motívuma is, amennyiben a világ legnagyobb – és nem a legszebb – ékszerét akarják elkészíteni. A lánc mérete, a nagysága lesz végzetes: egyrészt mert igazi „monstrum”, nem szép, legalábbis nem felel meg Marie Antoinette kényes ízlésének, másrészt mert méreteiből következően rettenetesen drága is. Szerb többször is „elátkozott kincs”-hez hasonlítja, például: „Hatalmassága és végzetes büvereje mint az elátkozott Niebelung-kincs (sic!) a Rajna mélyén, pusztán azáltal vált végzetessé, hogy egy rövid ideig a világon volt később többször elátkozott Niebelung kincs (sic!)” –, ugyanakkor mellette szerepelteti az ártó sugarú hasadó anyag modern képzetét is: „Az ékszer pedig már megvolt és mint egy gazdátlanul vált és rosszul csomagolt nagy rádiummennyiség, hangtalanul és láthatatlanul sugározta magából a végzetet.” A kép kicsit félrevezető: a nyakék csak attól lesz „végzetes”, hogy „rosszul van csomagolva”, azaz gazdátlan, tehát nem attól, hogy elkészült, hanem hogy nem tudják eladni.

A *Nyaklánc* szereplőinek személyes történetében szétválaszthatatlanul összefonódik a lelki motiváció és az anyagi kényszer. *Cagliostro* című rádióbeszédében Szerb még azzal magyarázza Boehmerék kétségbeesett igyekezetét, hogy minden vagyonukat befektették az ékszerbe, ezért szeretnének mindenáron túladni rajta.⁷ De a *Nyaklánc*ban is szerepet játszik az anyagi kényszer: a történet során többször is felmerül, hogy az ékszerből el lehetne adni gyémántokat, és ezek nélkül értékesíteni a maradékot, erre azonban az ékszerészek nem hajlandók. Valójában csak magukat okolhatják a saját bukásukért, ugyanaz a góg vagy büszkeség és/vagy nyereségvágy nem engedi nekik, hogy feldarabolva értékesítsék a láncot, ami egykor az elkészítésére sarkallta őket.

A nyakék akkora és annyira drága, hogy gyakorlatilag csak a királyné vehetné meg – akinek viszont elsősorban éppen azért nem kell, mivel drabálishan nagy. Az is igaz, hogy az ékszerészek egyedül a királynét *tudják elképzelni* vevőként. Boehmert valósággal megbűvöli a maga készítette ékszer. Szerb bombasztikusan – de annyira, hogy szinte már csak ironikusan lehet érteni – azt írja: „Boehmer azt várja, hogy csodálatos ékszere valami csoda folytán a megfelelő csodálatos fejedelmi nyakra kerül és a nyak tulajdonosa csodálatos

⁶ Itt is következtelen Szerb: Boehmer polgár, de első dolga, hogy hivatalt vásároljon magának.

⁷ Szerb Antal: *Nagy emberek gyerekcipőben*. Szépműves, Budapest, 2017.

pontossággal kifizeti az 1,600.000 fontot.” Egyrészt a parvenü kínjait éli át, aki tudja, hogy magasabb körökben nem illik pénzről beszélni (bízzhat benne, hogy *ha* megveszik a láncot – ami nem biztos –, *akkor* előbb-utóbb – inkább utóbb, mint előbb – a pénzéhez jut; Szerb többször is utal rá, hogy a nemesség pénze szép lassan aláfolyt a polgárság „reservoirjába”, a polgárok, iparosok, kereskedők, beszállítók gazdagodtak). Másrészt ékszerész, aki tudja, hogy egy gyémánt sötétkéék bársonyon, a nyaklánc hófehér nyakon mutat a legszebben. Ha erotikus érzéseit el is nyomja vagy szublimálja, dédelgetett művét szeretné az azt megillető helyen – a legcsodásabb nyakon – tudni, szerelmes a művébe.

Havasréti nagyon érdekes nézőpontot kínál a pénzről szóló tanulmányában, amikor nem a XVIII. század legtipikusabb figurái, sajátos életformája vagy életvitele felől értelmezi a könyvet. A nyakék történetét kétségkívül olvashatjuk úgy is, hogy közben az alkotáshoz büszke Boehmerék helyébe képzeljük magunkat – talán ezért is kezdi Szerb az ékszer készítésének történetével, azaz a nyakék és Boehmerék rövid bemutatásával a könyvét. Azt is megkockáztathatjuk, hogy a szereplők közül Boehmerék problémája állt a legközelebb a történetüket megíró Szerbhez. Erre utal, hogy az Előszóban a hatalmas ékszer többször is összemosza a Nyakláncper irdatlan kiterjedésű anyagával: ahogy az egyikből nem vesznek ki gyémántokat, úgy Szerb számára sem volt lehetséges, hogy egy résztelmével foglalkozzon, stb. stb. Ha jól értem, Havasréti olvasatában *A királyné nyaklánc* a nagyra hivatott mű (és készítői) tönkremeneteléről szól. Attól a pillanattól kezdve, hogy a nyakék nem talál mintegy magától vevőre, és problémaként jelentkezik az értékesítése, már nem önmagát jelenti, és arra ítélik, hogy szétesen, illetve gazdátlanul, fantomként kísértessen tovább.

Tudtommal eddig senki sem tette szóvá – talán mert annyira nyilvánvaló –, hogy a nyakékban van valami nagyon furcsa. Miközben a legtöbb hasonló történetben a kincshez való ragaszkodás ölt démoni formát, és válik gyilkos készletessé – ennek legismertebb irodalmi megfogalmazása talán a *Scuderi kisasszony* –, addig „a királyné nyakláncát” senki sem akarja magáénak (a királyné a legkevésbé), illetve mindenki szabadulni igyekszik tőle, még az is, aki végül szemet vet rá és megszerzi. És egy utolsó csavar is van a nyakék történetében: hogy nem sikerül, talán lehetetlen is megszabadulni tőle, máig „visszajár”.

A nyakék igazi monstrum, nem szépnek készült, hanem a „legnagyobb”-nak vagy a leghatalmasabbnak. Ugyanakkor a könyvből az is kiderül, hogy nemcsak a beledolgozott anyag, a Szerb által többször lefitymálón emlegetett „nyersanyag” adja az értékét, hanem a befektetett munka, sőt, talán a megmunkáltság is. „– Ön látta a nyakéket? – kérdezte Jeanne.

– Láttam. Valóságos csoda. Csak a kövek kincseket érnek, a befektetett munkáról nem is beszélve.” Ez utóbbi paradox módon be is igazolódik, amikor az ékszer vandál kezekbe kerül. Miután Jeanne megkaparintja, olyan mohón szedik szét a nyakláncot, hogy közben még maguk a gyémántok is sérülnek: „részekre szedték a nyakéket, hogy darabjait egyenként adhassák el. Ez természetesen nagy veszteséggel járt; a gyémántokat izgatott és hozzá nem értő kézzel szedték szét, összekarcolták, és azonkívül elveszett a foglalat és a művészi kidolgozás értéke, csak a nyersanyag maradt meg.” „Azután mohón hozzáláttak az eladásához”: viszonylag kis tételekben keresnek orgazdát a gyémántoknak, mivel titokban kell tartani az üzemet (ugyanilyen titokban készítették annak idején az ékszerészek is), eközben az ékszer sokszorosan veszít eredeti értékéből, de még így is rengeteg pénzt kapnak érte, amit jórészt haszontalanságokra, státuszszimbólumokra költenek.⁸ A nyakék – Szerb szörnyen finomkodó kifejezésével – kétszer „explodál”, amikor szétszedik, és amikor felélik az árát.⁹ Könyve végén Szerb Taine-t idézi: „A gyémántnyaklánc

⁸ Hogy milyen sokat, sejthető abból, hogy Jeanne a börtönből való kiszabadulása után Londonban valószerűleg a jó előre kicempészett gyémántok árából – és a „híreből” – él.

⁹ Érdekes egyébként, hogy az ékszer árából ékszereket is vesz Jeanne.

eltűnt az álmok elefántcsont kapuján át”, hozzátéve, hogy egyrészt sokáig ott kísértett az emberek képzeletében, másrészt mindmáig visszajár, kifizetetlen adósság formájában, és egy ideje már nem is volna kinek kifizetni az árát. A nyakláncot már sohasem lehet teljesen eltüntetni ebből a világból; alaktalan fenyegetés, amit senki sem szüntethet meg, senki sem „válthat meg” az élők közül. Könyve végén Szerb ismerteti összes főszereplőjének további sorsát. Mindenki úgy hal meg, ahogy azt gondolnánk, öngyilkos lesz, stílszerűen álarcosbálon éri a halál, vagy egyszerűen eltűnik. Utolsó mondataival talán azt szerette volna érzékeltetni Szerb, hogy a nyakék – „a nem-emberi, démoni főszemély” – története is ebbe a sorba illeszkedik. A lopás vádjá alól felmentett kardinális üzletet ajánl az ékszerészeknek, fokozatos törlesztést vállalna, Boehmerék azonban most már aztán végképp csakis egyben akarják az árát, készpénzben, vagyis ott folytatják, ahol elkezdték... történetük nem is végződhet másként, mint szörnyű kudarccal.

Havasréti azon megállapítását, hogy a XVIII. század előkelő világában szinte kötelező pazarlás csak „körítés” lenne a könyvben, viszont már erős túlzásnak érzem. Jeanne de la Motte legalább olyan fontos szereplője a könyvnek, mint Boehmerék: sőt, úgy látom, hogy Szerb inkább az ő alakján keresztül kívánt bizonyítani valamit. Mintha Szerb tálalásában egyetlen tételt példázna a nyaklánc története: azt, hogy pénzen nem lehet úriságot venni.

Ahogy Boehmerék, úgy Jeanne történetében is összefonódik anyagi kényszer és lelki rögeszme. Azt várja, hogy „valami csoda visszasegíti Valois-ősei rangjához és előkelőségéhez, annyira várja a csodát, hogy kevesebbel nem érheti be”. Lehet, hogy ez az álom jótékonyan elfedi előtte mélyebb (jobban mondva sekélyesebb) indítékait, tudniillik hogy egyedül pompára és gazdagságra vágyik, még inkább arra, hogy szórhassa a pénzt – azt viszont nem tudná megszerezni, ha nem hinne abban, hogy a királynő a bizalmába fogadta, máskülönben ugyanis nem tudná tökéletesen játszani a kijárónő szerepét.¹⁰

Pénzszerzés céljából kitanulja a kijárónőséget, a királyné kijárónőjének adja ki magát, először elhitei másokkal, aztán lassan maga is elhiszi, hogy közel áll a királynéhez. Szerb kicsit homályosan fogalmaz, de mintha azt sugallná, nem véletlen, hogy Jeanne éppen ezt a szakmát tanulja ki; valami ellenállhatatlanul a királyné közelségébe vonja, szeretné, ha rá is esne a Marie Antoinette-et övező ragyogásból. Itt is két szálát mozgat párhuzamosan a regény: egyrészt ez a funkció jól jövedelmez, Jeanne-nak azonban nyilván a világ összes pénze se lenne elég, ráadásul megittasul a könnyen szerzett pénztől, jóval többet költ, mint amennyit zsebre tett (valóságos kis udvart vezet már), komoly adósságai vannak: „De a nyomor csak látszólag szűnt meg. Valójában csak az a különbség, hogy az adósságok most nagyobbak és a fenyegető veszedelem most sokkal súlyosabb. Itt már nem segítenek kis fogások, csak egy nagy, egy zseniális terv.” Szerb szerint ekkor már homályos sejtelemként a nagy terv is ott derenghetett Jeanne lelkében (már ha volt neki ilyen), a Nagy Fogás sejtelmétől hajtva „eteti be” Rohant, ugyanazzal a módszerrel csal ki tőle pénzt, amit majd később is használ, amikor már a nyaklánc kiközvetítésével hitegeti.

Annyira beleéli magát a szerepébe, hogy később már egyenesen a királynéval való azonosulásban, az ő helyettesítésében, sőt, a vele való rivalizálásban, az ő „meglopásában” talál kielégülést: azt élvezi, hogy a királyné nevében írhat szerelmes leveleket Rohannak; később a maga védelmében azt adja elő, hogy Rohan – aki valójában roskatag vénember már –, útban szerelméhez, a királynéhez, benézett hozzá légyottra.¹¹

¹⁰ Cagliostro-ról is azt írta Szerb, hogy kicsit hinnie kellett abban, amit csinál, ez volt a titka – de őt inkább saját szélhámossága áldozatának ábrázolja, aki bedől a saját bűvészetének. Ugyanakkor Szerb az ellenkezőjét is mondja róla: nagyon is ésnél tudott lenni, és kitűnő lélekismerő híreben állt.

¹¹ „Jeannehoz is eljutott természetesen a királyné nagy barátságainak híre, Lamballe hercegné, Polignac hercegné ragyogása. Hátha őt is barátságába fogadná a csodálatos asszony? Elcsavart, perverz lelkének sokkal jobban megfelelhetett egy ilyen irányú erotikus fantázia, mint a »gazdag

A műben többször is látjuk a nyakláncot, előbb az elbeszélő, majd a királyné, végül Rohan szemével is. Egyiküknek sem tetszik. Egyedül Jeanne képzeletét izzítja fel.

Az ékszerészek, akik csakis a királynő nyakán tudják elképzelni a művüket, azért mutatják meg neki a nyakéket, mivel kijárónőnek hiszik. Tökéletesen kell alakítania a kijárónő szerepét: azzal a szentimentális gesztussal hártja el a felkínált nyakláncot, amellyel annak idején a királyné is elutasította.¹² Jeanne számára a sorszerűség hatását kelti, hogy a szeme elé került a kincs. Úgy érezheti, hogy minden összevág, hogy minden addigi lépése ezt a pillanatot készítette elő.

Ahhoz viszont, hogy a „gazdátlaná” vált ékszer rátaláljon, kellett legalább egy véletlen.¹³ „Jeannehoz bejáratos volt egy Laporte nevű ember, aki tudott arról, hogy Boehmer őrzi még a csodálatos ékszert, amelyet senki sem akar megvenni. Egyszer *mellesleg* azt mondta Jeannenak:

– Ha *csakugyan* olyan jóban van a királynéval, beszélje rá, hogy vegye meg Boehmerék nyakékét.” (kiem. tőlem, B. T.)

Laporte alighanem jól ismeri Jeanne-t vagy a Jeanne-féléket: mindenesetre tudja, hogyan kell megkönyvékeznie: „Valóságos csoda. Csak a kövek kincseket érnek, a beléfejtett munkáról nem is beszélve.” Szavaiból ugyanakkor az is kiderül, hogy nem hisz Jeanne képességeiben, sőt, abban sem, hogy bárkinek is sikerülhetne meggyőzni a királynét. Csak a „közönséges” Jeanne-t ismeri, a történetét nem, így még csak nem is sejtheti, hogy lány az egyetlen, akinek a számára valóságos kinyilatkoztatás a nyakék, aki helyzete révén össze tudja kötni a szálakat, és el tudja orozni a nyakláncot.

A kincs igazából kétszer születik. Egyszer akkor, amikor Boehmerék világra „búvölik” – igaz, az okkult kísérlet („a nagy mű”) motívumánál Szerb hangszerelésében hangsúlyosabb, hogy Boehmerék az ékszert gazdasági céllal készítették, befektetésnek szánták. Másodszor abban a pillanatban, amikor Jeanne megpillantja: „Kinyitották a tokot és

barát» hétköznapias képze.” „A királyné barátságai más nők fejét is elcsavarták már” – olvashatjuk a könyvben. Szerb korábban hosszan értekezett arról, hogy a kimagasló nők körül szükségképpen erotikus legendák képződtek; ráadásul a királynét a férjén végrehajtott műtéig, illetve a trónörökös megszületéséig a ki nem elégített nők erotikus feszültsége lengte körül. Idegenül érezte magát a francia udvarban, és fiatalokkal vette körül magát, emiatt féltékenysége övezi. „A sértett főnemesség bojkottálja a királynét s az magára marad barátaival. Népszerűtlenségének ez a baráti klikk kétértelműsége egyik oka; idővel szemére hányják a pénzeket, amelyeket barátai számára utaltattak ki és a rágalmozók pszichos gyanúsításokkal illetik azt az érzést is, amely Marie Antoinette-et barátnőjéhez fűzte.” Szerb láthatólag nem ad hitelt a vádaskodásoknak („érezést”), azt azonban nem zárja ki, hogy Jeanne fantáziájába (amelyet előszeretettel nevez „szegényes cseléd-fantáziának” – a cseléd, az inas, a lakáj a legrosszabb szitokszó végig a könyvében) befészkelhette magát az efféle gondolat. Mégsem valószínű, hogy erre gondolt. Szerb tapintatosan kerüli, hogy lesbikus szerelemnek kelljen neveznie, amiről Jeanne álmodozik, noha a korabeli szennyirodalomban azzal próbálták befeketíteni a királynét, hogy ilyen „romlott szerelemben” élt Jeanne-nal, ami hosszú meddősége mellett része volt a vádnak, hogy idegenként „a francia nemzet” testét akarta gyönyögtetni. Jeanne a kiválasztottak között szeretne lenni (Szerb „ragyogását” mond, és „barátságai”-t ír „barátsága” helyett!), a szélhámosnő nem is a királynéba szerelmes, hanem az erotikus sugárzásba, a bűvképebe, amelyben őt is barátságába fogadja a királyné, a „barátságbe” szeret bele. Külön érdekes, hogy a trónörökös megszületése után Marie Antoinette szexuális kisu-gárzása nagyon megkopott (a *Nyaklánc* története évekkel ez után zajlik), vagyis inkább csak a királyné barátságainak a híre, a meséje ejtheti meg Jeanne-t.

¹² „Az ékszerészek, megfélemlítve Jeanne előkelőségétől, azt ígérik, hogy valami gyönyörű ékszert ajándékoznak Jeanne-nak; pénzt nem is mernék kínálni.

– Köszönöm, nem fogadhatom el – mondja a Valois-vér. – Csak azért teszem, hogy segítsék Magukon. Hiszen a játékosnő századában élünk.”

¹³ Több véletlen is van, például Boehmerék váltig ragaszkodnak ahhoz, hogy csak egyben hajlandók értékesíteni a nyakéket.

Jeanne előtt ott csillogott ezernyi gyémántfényével a csoda, a Valois-csoda. Ott feküdt az elátkozott Niebelung-kincs, végre napvilágra jutott a mélységből és most szerteárasztja gonosz bűvöletét. Jeanne egy pillanatra elszédült; ez volt az a pillanat, amikor átélte, hogy nem jött hiába a világra. Az ihlet, amely eddig alakatlanul hömpölygött lelkében, most megtalálta a formát. A Nagy Terv megszületett: összekapcsolja a két fixa ideát, a kardinálisét és Boehmerét és ilymód teljeseedik a harmadik fixa idea, az övé.”

Egyedül neki mutatkozik, nyilatkozik meg a nyakék; ugyanakkor fordítva is igaz, Jeanne nem tud kibújni a bőréből, egy közönséges ember szemével nézi az ékszeret, „ezernyi gyémánt” ragyogása vakítja el. Sorsszerű, hogy aki megvásárolhatta volna a nyakéket, az vagy nem akarta (a királyné), vagy nem tudta megvenni (Rohan); a lánc azé lesz, aki nem a „szépet” (amilyen ékszereket a királyné szeret), de nem is a „nagyot” látja benne (mint Boehmer), hanem a „sokat” („Jeanne előtt ott csillogott ezernyi gyémántfényével a csoda, a Valois-csoda”); ellopja, az érte kapott vagyont pedig eltékozolja.

Ahogy korábban minden álságos volt, amit Jeanne csinált: csak ál-kijárónő volt, úgy követte a királynét, mint az árnyék; a szomszédságába költözött, hogy elhiggyék róla, a barát-nője; a csaló terv is „lopás” volt, nem eredeti ötlet; tökéletesen képes hamisítani a királyné írását, csak éppen elrontja az aláírt nevet, stb., úgy a nyaklánc megszerzése után is a látszat-lét marad a sorsa, csak látszat-gazdagságban, látszat-királynéságban élhet. Az ő tékozlása a belső nyomor kivételése: övé a világ minden kincse, csakhogy – érezteti Szerb – nincs tartása, kellő finomsága, műveltsége vagy elég fantáziája ahhoz, hogy „viselni tudja”.

Szerb azzal a paradoxonnal találta szembe magát, hogy Jeanne zseniális csaló, máskülönben viszont a világ legközönségesebb teremtese. Mindazonáltal néhány megjegyzéséből úgy tűnik, mintha a szélhámosnő emberi minőségének a megítélésében is ingadozna.

Rohanról azt írja, hogy kritikus pillanatokban nemesen viselkedett. „Csodálatos módon Rohan eddigre megnyugodott. Ő az egyetlen nyugodt és cselekvő ember az egész roppant sokadalomban; a számtalan nagyúri ős, hiába, ilyenkor mégis döngő léptekkel hazajár a lélekben, a döntő és borzalmas pillanatokban, amikor elveszti a fejét az az ember, akiből nem beszél egy évezred öröksége.” A kardinálisnál nehéz jellegtelenebb embert elképzelni, „úrísága” révén mégis képes önmaga fölé nőni. Korábban azonban Szerb Jeanne Valois-ságával kapcsolatban pedzegette ugyanezt a kérdést: „Nagyszerű és szörnyű család volt, nemes fenevadak, minden lépésükben benne döngött és a történelem. Ez a gög Jeanne-ban, ez a puha vadság, ez az egész vadmacskai dac és éles fog, vajon nem az ősök hazajáró lelke?” Sőt, amikor másutt Jeanne-nak ugyanerről a tulajdonságáról, a dacos vakmerőségről ír, nagyon ambivalens érzéseknek ad hangot. Egyrészt bátor dolognak tartja, hogy kiszolgáltatott helyzetében úgy viselkedett, mint egy sarokba szorított macska, másrészt viszont az egész jelenetet ijesztőnek festi le, azt pedig, amit ezzel a képpel ír körül, tudniillik hogy Jeanne kinyitja a száját, a piszok és ocsmányosság csúszósan undorító atmoszférája árad el és elködösíti a látást”.

Ettől a néhány passzustól eltekintve Szerb mégis tartja magát a fenti kettősséghez. Jeanne csalóként rendkívüli, úrisága, még ha csak torz formában képes is megnyilvánulni, megsüvegeződő: máskülönben azonban a söpredékhez tartozik. Nagyon szépen mutatja ezt két, szorosan összetartozó részlet. Az első, a könyv talán legszebb bekezdése, így hangzik:

„De valljuk be, bizonyos rokonszenvet, sőt tiszteletet kell éreznünk Jeanne iránt: tiszteletet úrisága iránt. Jeanne, a Valois királyok sarja, eddig mint egy nedves rakéta a nagy ünnepélyen, csak sustorogva parázslott, mérgesen, pattogva, füstölögve, gyötrődve; most a tűz egyszer csak elért a száraz puskaporig és szikrákat szórva fellobbant a fény, virágokat és koszorúkat vetve fel az égre, a többi fényes rakéta és a csillagok közé, ahol úgy érezte, őt is megilleti a hely, az előkelőség kozmoszában – hogy azután kilobbanjon és lehulljon az örökös sötétbe.”

A másik idézet ennek a pandanja (fent – lent, ítéletvégrehajítás – ünnep, zárt börtönudvar – magas ég): „Jeanne ekkor kitepte magát a hóhérok kezéből és hisztérikus görcsben ide-oda vetette magát az udvar kőkockáin. Szoknyája hátracsúszott és Jeanne egy obszcén pózban fejezte ki a világgal szemben érzett dacos, ördögi indulatát. Minden más lehullott róla: ez a póz volt Jeanne legőszintébb mozdulata.

A hóhér a tüzes vassal csak az egyik V betűt (*Voleuse*, tolvajnö) tudta vállába égetni; amikor a másikat akarta beégetni, a vas a rángatózó Jeanne mellére csúszott. Jeanne felszökött és a ruhán keresztül véresre harapta az egyik hóhér vállát.”

Az első részletben Szerb nagy megértést mutat Jeanne iránt, aki túl nehezen, túl későn jutott lehetőséghez. Csak pukkadozik és gyorsan elfullad, mint a nedves rakéta; mindazonáltal Szerb megengedi neki, hogy azt hihesse, elég távolról nézve mintha ő is az álló csillagok közé tartozna „az előkelőség kozmoszában”. A Jeanne-nak szentelt kép feltűnően szép, szebb, mint amit a lány megérdemel, ha belegondolunk, hogy miben is állt „az úrisága”: rengeteg pénzt kótyavetyélt el talmi dolgokra, amelyek között egy időre arisztokratának álmodhatta magát. Az első részletben Szerb empatikus Jeanne-nal, egy szép képben mély beleérzéssel mutatja meg Jeanne küszködését, a benne fortyogó kielégületlenséget („kínlódva”), a másodikban viszont már semmiféle együttérzést nem képes vagy inkább kíván mutatni a nagyravágó (törtető) lánnyal szemben: ez látszik abból, hogy a „dacos” jelző mellé az „ördögi”-t is odaszúrja.

A második részlet már teljes egészében az „úriság” – „közönségesség” ellentétére épül. Feltűnő, hogy Szerb nem azért ítéli el Jeanne-t, amiért a törvény: nem lopásért, vagy azért, hogy hírbe hozta a királynét. Azt rója fel neki, hogy hálátlan, önző teremtés, a nagyvonalúság szikrája nélkül. Nem véletlen, hogy megint Rohant hozza fel ellenpéldának: „És most már csak az utolsó jelenet van hátra: Jeanne de Valois de la Motte elszenvedi megérdemelt büntetését. Jeanne, amikor megtudta, hogy a kardinálist felmentették, szabályos rohamot kapott, dühöngeni kezdett. Gonosz indulatokkal eltelt lelkének saját szerencsétlenségénél sokkal jobban fáj a mások szerencséje; nem tudta elviselni, hogy a kardinális, aki hozzá mindig oly jóságos és lovagias volt, megmenekült a veszedelemtől, amelyet ő idézett a fejére.” Szerb egészen közönségesnek igyekszik lefesteni Jeanne-t, azt emeli ki, hogy mennyire lealacsonyodott, milyen mélyre hullt kérészetű urizálása után: például a börtönben a foglárók reggel az ágya alatt találják, meztelenül. „Pózát” is így fogja fel; ugyanakkor nem egészen egyértelmű, hogy mit akar mondani ezzel. Hogy van, akiről sosem hull le „minden”? Vagy ha másról esetleg le is hull minden póz, akkor sem ez (nem ez a poztúra) marad végül, nem ilyenek mutatkozik?¹⁴ A leírásból az sem dönthető el, mennyire ösztönös Jeanne-nak ez a mozdulata, nem szándékos-e inkább, vagyis nem póz-e, a szó szoros értelmében. Szerb ugyanilyen erővel a görcsöt is kiemelhetné, Jeanne-on ugyanis rendre hisztérikus rángatózás tör ki a beszorítotttság pillanataiban, például halála előtt is ilyen rohama van; ilyenkor talán az öntudatlanságban kereste a szabadulás útját.

Szerb eltökéltsége, hogy közönségesnek, förtelmesnek mutassa Jeanne-t, abból is látszik, hogy bár leírásában a lealacsonyodás fokozatait rendre végigkísérik Jeanne „feltámadásai”, kitörései – valóban foggal-körömmel küzd –, ezeknek azonban Szerb vagy nem tulajdonít jelentőséget, vagy éppen a lány elvetemültségének bizonyítékát látja bennük: amikor félrecsúszik a tüzes vas, Jeanne (vajon pusztán kínjában-e?) még beleharap az

¹⁴ A második részletben Jeanne fityiszt mutat a világnak (a gesztus értéken kívül a női meztelenség is fenyegető lehetett!). Az ilyen lázadást mindig megtorolták. Az egyik esetről Huizinga emlékezett meg *Nemzettudatunk előtörténete* című tanulmányában (https://www.dbnl.org/tekst/_gid001191201_01/_gid001191201_01_0026.php): amikor a hollandok megtámadták a frízeket, egy fríz asszony hátat fordítva a holland csapatoknak, felemelte a szoknyáját, és megmutatta nekik meztelen hátsóját. A holland katonák célba lőttek a szeméremtájára, úgy végeztek vele.

egyik hóhér vállába; amikor visszaviszik a cellájába, és füléből ki akarják venni az aranykarikát, magához tér: „füléből kivették az aranykarikát és egy orvos 12 fontot ajánlott érte. Jeanne, aki eddig apatikus hallgatásba süllyedt, egyszerre magához tért:

– Micsoda? Tizenkét font? Hiszen maga az arany többet ér!

Becsapni nem hagyta magát.”

Nem lehet, hogy abban a szimbolikus pillanatban, amikor rá akarják sütni a bélyeget, is csak ellenkezik, megpróbál kibújni?

Jeanne valóban úgy alkudozik, mint egy kofa; de gondoljunk csak vissza arra a jelenetre, amikor először pillantotta meg a nyakéket! Ott van a keze ügyében a kincs, úgy érezheti, egész életében erre a pillanatra várt – hatalmas önuralommal mégis tökéletesen játssza a királyné szerepét, és a kockázatos, nagyobb zsákmány reményében képes nemet mondani a közvetítésért felkínált ékszerekre. Mintha nem is ugyanaz az ember volna, elképesztő ez az átlényegülés. Tényleg csak szemfényvesztés lett volna az egész, nem csak azt vette el, ami az övé? A szemfényvesztés nagy pillanatában, amikor ezernyi gyémánt fénye ragyogott a szemében, Jeanne biztos nem érezte szemfényvesztőnek magát. Hol kezdődik és végződik az, ami igaz? Jóllehet Szerb gyakorlott szélhámostörténet-írónak mondhatta magát, ezúttal valami meggátolta abban, hogy komolyan számot vessen ezzel a kérdéssel. Ami azért is kár, mert nemcsak szereplőjének, de könyvének is ezek a legszebb pillanatai.